

Dagbanli

Year 1

Yayili

6

TIŊGBANA YUYA
MINI PAYA BEE
DOO BIBU

KAYA NI TAADA TUMA MINI NAM SOYA

Kaya ni Taadanima

PILIGU

Yayili ŋɔ yɛn wuhi a mi yɛl' shɛŋa din jɛndi tiŋgbani yuya Ghana zuliyanima ni, ka di yaa leɛi jɛndila tiŋgbana yuya a taada ni. Di ni sɔŋ a ka a baŋ daliri mini anfaani shɛŋa ŋan bɛ tiŋgbana yuya ni. Bɔhimbu ŋɔ ni sɔŋ a ka a baŋ yuya ni tiri shɛm ka niŋ nintiyili ka ti jilima ni ti Ghana biɛhigu, kaya ni taada. Yayili maa lahi zamzam nira ni biri doo bee paya shɛm. Di yɛn Zamzammi n-doli soya din beni kamani pɔi ni di niŋbu, di niŋbu ni di niŋbu nyaanɔ a taada ni ni taada shɛŋa ŋan pahi Ghana tiŋgbani ni. *A ni lahi bɔhim doo/paya bibu sangaya daanfaani ni nyɛ shɛli zaŋ n-ti bɛ ni niŋdi shɛba maa, bɛ yiŋnima ni bɛ ya zaa nangbanyini.* Di tu ni a tooi kahigi niŋsim shɛŋa ŋan nyɛ yim mini ŋan nyɛ kɔŋkɔba doo/paya bibu Ghana bala ni.

Zaŋ chaŋ yayili ŋɔ ti yɛn naai, karimbia ni tooi:

- Bɔhim tiŋgbana yuya zaŋ kpa di piligu mini daliri polo.
- Kahigimi soya din wuhiri ni paya/doo biya (**Doo/Paya bibu Sangaya: di piligu, sunsuuni ni bahigu**). Zaŋmi Ghana zuliyanima ni niŋdi Doo/Paya bibu Sangaya shɛm m-mayisi taba.

Tah' gahinda:

- Tiŋgbana yuya piinimi ni tiŋgbani' gahinda.
- Bɛ mini shihi din pa daadama kpinila taba.
- Di wuhiri ban gbubi li maa taarihi ni nyɛ shɛli.
- Doo/Paya bibu nyɛla saha shɛli bidibisi mini bipuyinsi yi ti sayi ni bɛ tooi pa nam zuliya.
- Zaŋ kpɛhi nyɛla di zaŋ nira n-kpɛhi biɛhigu puuni.
- Doo/Paya bibu niŋdimi n-tiri bidibisi mini bipuyinsi zaa.

TIŊGBANA YUYA

Di nyela yu' sheŋa ti ni mali ka di yila ti biehi zaŋ chaŋ shihi bee yiko sheŋa ŋan pa ninsalinima sani na. Lala yuya ŋo maa ka ti booni tiŋgbana yuya maa. Pɔi ka a karim zaŋ kpa tiŋgbana yuya polo, di tu ni a baŋ tiŋgbana ni nye sheli.

Bɔ n-lee nye tiŋgbana?

Tiŋgbani ni tooi nye tiŋgbandoo bee tiŋgbampaya. Di nyela shia, kamani buyili ka niriba jamdi li ka mali yeda ni di nyela din ni tooi maali be yela. Tiŋgbana nyela din mali yiko sheŋa daadama ni ka. Di tooi kpinila adiini bee jama soya. Be ni tooi nye dabba (tiŋgbani doo) bee payaba (tiŋgbani paya). Adiini sheŋa tiŋgbana ŋan nye dabba bee payaba m-bɔŋo Zuus (Zeus), Apolo (Apollo), Atina (Athena) Afurodite (Aphrodite) Aritemisi (Artemis)etc. Ghana puuni, bɔbili bee zuliya kam malila tiŋgbani sheŋa be ni dihi n-tabili. Tiŋban' sheŋa ŋan yuya yi polo Ghana n-nye:

Aŋkaranima (Ga): Dantu, Nae, Klote, La Kpa, etc.

Kambɔnsi (Akan): Kune, Tegare, Nyamaa, Antoa, etc.

Dagbamba: Tambo, Kpala, Gurigbaya etc.

Tiŋban' dini yuli n-lee yoli a yaƴili? **Tiŋgbana yuya**

Di nyela yuya zaŋ n-ti daadam sheba ban mali dihitabili ni binshɛŋa be ni jemda. Tiŋgbana yuya lahi nyela yu' sheŋa daŋ, tinsi, adiininima ni taada sheba ni mali ka di nyela biehi' sheli din be be mini tiŋgbana maa sunsuuni zuyu.

Tiŋban' sheŋa yuya

Din doli ŋo na nyela tiŋban' sheŋa yuya zaŋ n-ti Ghananima:

1. Ayigbe tiŋa polo, Aŋunanima ban be Volta kuliga polo la jemdi tiŋgbani ka di yuli booni 'Afa', tiŋgbani din baŋdi yela din soyi ka nye buyilana (Boko) maa bidib' tooni ka o yuli booni 'Amuzu'.
2. Kambɔntiŋa polo, tiŋban' dabba mini tiŋban' payaba benimi zaŋ n-ti dakulo puuni dabisa. Lala zuyu dakulo puuni dabisi sheli be ni doyi bia ni tooi kpini bia maa yuli. Shehira, 'Adwo' nyela tiŋgbani din su Atani, dinzuyu lala yuli maa maalimi n-tiri be ni doyi bipuyin' so Atani dali, di yi nye doo mi ka be bɔli o Kwadzo.

Bolimi tingbana yuya nan be zuɣusaa ŋɔ maa. Che ka a karimba zahim a bolibu maa. A mi tingbana yuya shehira a ya polo?

Tingbana yuya piligu:

Tingbana yuya bela taba ni adiini balibubalibu ni ka doli be daadiini zalisi ni ban tiri yuya maa taada. Shehira, Ayigbenima zuliya ni, tingbana yuya piligu yila Yeve (Tingbani din su satahinga), Kambonsi ban tingbana yuya yirila tingbana din yi moɣa ni na, ka Kurɔɔnima yu' sheɣa mi yirina tingbani (Naawuni) din su nama sani na.

A mi a yuli piligu?

Daliri sheɣa nan tahiri tingbana yuya na

Daliri bobigu n-cheri ka be mali tingbani/buyiyuli n-tiri niriba. Di ni tooi zaɗ tingbani yuli n-ti bia ni di wuhi tingbani maa kpaɗmaɗa, yuya maa sheɣa yirila tingbani maa dariza ni na. Sheɣa beni ka di yirila tingbani maa jilima bee tiɗa maa nima kaya ni taada ni na.

Yaha, di yi ti niɗ ka paya ni doo bo bia yuui, be tooi boɗi soɗsim tingbana maa sani. Be ni puli tingbana maa ni be yi ti ba bia be ni zaɗ tingbani maa yuli m-boli bia maa.

Tingbana yuya daanfaani

Tingbana yuya mali anfaani balibu pam zaɗ n-ti ban jemdi li.

Ban mali tingbana yuya ni nyari anfaani sheɣa tingbana yuya ni m-boɗo:

1. *Baɗbu yom. Di soɗdi ka ti baɗdi nira ni jamdi tingban' sheli ni o ni yi luy' sheli na.*
2. *Di wuhiri lala nira maa mini tingbani maa ni kpini taba shem.*
3. Tingbana yuya nyela ti yaannima ni niɗ sheli ka zali ti, ka di guri ka tayiri ti kaya kpibu ka lahi kpaɗsiri li.
4. Di wuhiri bihilaamba dihitali ni nye sheli.
5. Adiini sheɣa puuni, nira yi mali tingbani yuli be dihitabili nyemi ni di tiri o yiko, gubu tiim.

Tuma 6.1

1. Zaɗmi a maɗmaɗa bachinima n-wuhi tingbani ni nye sheli?

2. Pumiya niriba ayiyi, n sabi Dagban yuya pia ka wuhi buyiyuya/tiŋgbana yuya ni nye sheŋa di puuni.
3. Zaŋmi a ni baŋ buy' yu' sheŋa maa n-mayisi a taba ban be a kariŋduu maa ni dina. Ka maali shili n-zaŋ ŋa wuhi karinzɔŋ maa zaa.
4. A mali a yuya puuni sheli ka di nye tiŋgbani/buyiyuli? Wuhimi a yuli maa piligu. A yi ka buyiyuli, dindina nyin zammi buyiyu' sheŋa a ni ti zuɣusaa ŋɔ maa zaɣ' yini.

Tuma 6.2

Naami adaka din doya ŋɔ ni tiŋgbana yuya diba anu, ka wuhi di piligu mini daliri din tahiri di tibu na.

	Zuliya	Tiŋgbani yuli	Di piligu	Daliri
1				
2				
3				
4				
5				

Tuma 6.3

1. Timi daliri yini din che ka niriba kperi buyili a ya polo.
2. Wuhimi tiŋgbana yuya gbunni anfaani diba ata zaŋ n-ti ninvuy' sheba ban mali li.

DOO/PAYA BIBU

Yayili ŋɔ yen yulila doo/paya bibu sangaya, ka di jendi yay' sheŋa ŋan be di puuni, tuun' sheŋa ŋan tumdi poi ni sariya maa yihibu, din be sariya maa yihibu saha ni sariya maa yihibu nyaanɔ kaya ni taadanima ni.

Tɛh' bɔhigu

A ni tooi tɛhi n-nya tayibu diba ata sheŋa a ni daa nya a biɛhigu ni a ni daa nye yuum pia (10) zaŋ chaŋ yuum pia ni anahi (14)?

Bɔ n-lee nye Doo/Paya bibu?

Di nyɛla bidibiga bee bipuyiŋŋa yi ti paai saha shɛli ka di wuhi ni o pa biya din ni che ka o tooi layim ni doo bee paya n-nam zuliya. Bipuyinsi puuni, di tooi niŋdimi bɛ yi ti paai yuumpia (10) zaŋ chaŋ pia ni anahi(14) ka bidibisi mi dini nyɛ bɛ yi ti paai yuum pia ni ayi (12) zaŋ ni yuum pia ni ayɔbu (16)

Tayibu din kanna bipuyinsi ni

Tayiri sheŋa ŋan be bipuyinsi ni sheŋa n-nyɛ ŋan doli ŋɔ na:

- Bɛ sakpuya yɛligira
- Bɛ gbalipina ŋmɛlindimi
- Bɛ yiri gbuna
- Bɛ ni nya bɛ tuuli payibu
- Biha yibu
- Bɔyilɔŋ kɔbiri mini tooni kɔbiri bilibu.

Tayibu din be bidibisi ni

Bidibisi mi, tayiri sheŋa ŋan beni n-doli ŋɔ na:

- Tooni ŋmɛlimbu
- Bɔyilɔŋ kɔbiri mini tooni kɔbiri bilibu.
- Nyɔɔy mini biya yɛligibu
- Kanjampina ŋmɛlimbu
- Kukoli ziligibu
- Teenkɔbiri bilibu
- Wayilim pahibu

Ti ni nya ŋmahin' sheŋa ŋɔ maa n-wuhi ni nira biya biɛhigu puuni.

Doo/Paya bibu Sangaya

Di nyɛla kaya ni taada tuma din yihiri bilim ni n-kpɛhiri ninkurilim ni. Dina n-nyɛ sangali shɛli bɛ ni niŋdi n-tiri bia o zuɔupinibu bee suuna nyaanɔ. Di nyɛla soya din yihiri bidibisi mini bipuyinsi n-kpɛhiri biɛhigu ni.

Adaka **6.1** din do gbunni ɲo wuhirila zuliya sheɲa ni booni doo/paya bibu shem Ghana tiŋgbani ni.

Zuliya	Bibu yuli zaɲ n-ti bipuyinsi	Bibu yuli zaɲ n-ti
Ayigbenima	Gbɔtowɔwɔ/Tugbewɔwɔ	Tudedeasi
Kurɔɓɔnima	Dipo	
Fantinima	Bragor	
Kambɔnsi	Bragoro	
Akpafunima	Iseyi	
Aɲkaranima	Otofo/ Otseɲtse	Plamatsemɔ/ Butrumwɔɔ/Dɛɲtuwoo
Sissalanima	-	Baala
Vaglanima		Pellaa

Wula ka yi booni doo/paya bibu a zuliya ni? Be niɲdi bidibisi mini bipuyinsi zaa bibu sangaya maa? Bɔ n-nyɛ biɛhigu soya?

Biɛhigu soya nyɛla sangaya bee nahingban’ sheɲa din yihiri nira biehi’ sheli ni n-kpehiri biehi’ palli ni lala nira maa nyɛvuli ni. Be ni tooi zaɲ nira n-kpehi biɛhisi kamani bayisi (nyuhi koligu) bee n-kpehi adiini sheli ni. Amaa ti ni yuuni biɛhigu so’ sheli kpe ɲo nyɛla doo/paya bibu.

So’ sheɲa ɲan be biɛhigu soya maa ni

So’ sheɲa ɲan be doo/paya bibu ni nyɛla ɲan wali zaɲ n-ti zuliya balibu ka di nyɛla di yila be kaya ni taada ni na. Shi’ shaɲa be ni maana di piligu, di sunsuuni ni di bahigu nyɛla ti ni yen yuli sheli gbunni ɲo.

N-Zaɲ Sangaya Din Wuhiri Ni Bia Bi Paya/Doo M-Mayisi Taba: Nahingban’ Yinsi Bipuyinsi Bibu:

1. Pɔi ni biɛhigu soya niɲbu

Di yi ti niɲ ka bihi laamba maa nya tayibu be bipuyinsi ni, be piinila shi’ sheɲa maalibu.

Saha sheɲa beni, di yi ti niɲ ka bipuyiɲga maa nya o tuuli sɔrilim bee o payibu, be tooi niɲdi soya ɲan do gbunni ɲo puuni sheɲa:

- a. Piligu be yen waligila bipuyinsi maa ka che be dɔyiriba m-pili ba shili maalibu zaŋ chaŋ biɛhigu soya tayibu ŋɔ maa polo.
- b. Bipuyinsi maa laamba ni yeli kpamba bee be daadiini toondana ŋun su maalisi din jendi biɛhigu soya tayibu ŋɔ maa polo zaŋ kpa be nia ni nye sheli maa polo.
- c. Payakpamba ban mali haŋkali ni layim bipuyinsi maa n-niŋ duu, n-le ba baŋsim zaŋ kpa biehi' sheŋa din tu ni bipuyiŋga ŋun saɣi dooyili kundi mali ka di sɔŋ ba ka be lebi yidaampay' suma.
- d. Di wuhiri bipuyinsi maa dundɔŋ ni tuma kamani duyibu, saɣiri kolibu, nɛma payibu ni di ni simdi ni o gbubi o maŋa kasi shem.
- e. Di wuhiri ba nuuni tuumbaŋsim tuma kamani pieri wuyibu, yeri tubu ni din pahipahi.
- f. Be lahi bohindi be kaya yila mini waa wabu.
- g. Be lahi wuhiri ba di ni tu ni be mini be yidaannima ti layindi shem dama be maani ba mi shili ni be kuli dabba maa.

2. Di niŋbu saha

Di niŋbu saha maa, buyilana/tindana/payakpema ni yihi chiha ŋɔ bipuyinsi maa zuyu.

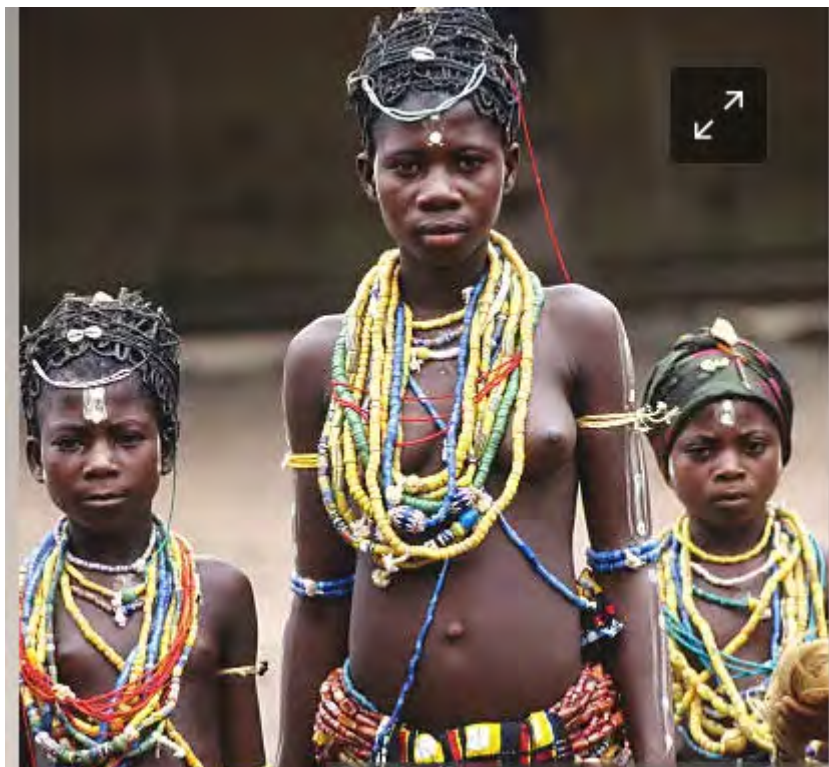
O ni bahi kom n-ti be tiŋgbana n-zaŋ bihi maa niŋ be nuu ni ka lahi suhi ni be sɔŋ ka be naai tuma maa ni suhuyini. Di nyaŋa ka be naan yi yihi chihi sheŋa ŋan do' gbunni ŋɔ:

- a. Di ni zahim ba n-nya be paliya. Be yi yen niŋ li be zaŋdi ba mi n-ti zili kuyisabinli zuyu, bee ka be su ba kom moyili bee teeku ni.
- b. Buyilana/tindana/payakpema maa ni pini be zuhiri.
- c. Bipuyinsi maa yen zinila kuyubihi/gbana zuyu be ni yihiri chiha maa saha sheli maa.
- d. Be ni tiri ba bindiri sheŋa n-nye gala mini nyu' ŋmirita.
Be yi yihi chiha ŋɔ maa naai be ni yeli ba shili ni be kaya ni taada nɛma, yeri ni nachiiinsi nɛma din pahi.
- e. Di ni zali diema n-ti ba ni di niŋ ba maraaba n-kpehi niŋkurilim ni.
- f. Diema ŋɔ saha, be ni zaŋ yeri mini neen' sheŋa ŋan mali liyiri m-maali ba shili, n-yihi be niŋgbuna polo n-wuhi be taba ban nye bidibisi maa ni be nya ka piigi be nyevuya ni payiba be puuni.

Anfooni. 6.1: *Anfooni ŋɔ nyɛla bipuyin' shɛba bɛ ni yihiri chiha tiri 'Dipo' ni*

Gbunni ŋɔ nyɛla shɛhira n-wuhiri bipuyimbihi shɛba bɛ ni pun yihi paya bibu sangaya la n-naai

Anfooni.6.2: *wuhirila bipunsinsi ni maali shili ka di nyɛla yeri ka bɛ ye biɛhigu ni soya nyaanɔ*

Biɛhigu soya sangaya nyaanɔ

- Sariyanima maa yihibu nyaanɔ, ninkur' pala ŋɔ mini bɛ dɔyiriba ni simnima yɛn yimina n-gili puhi tiɲa maa nima ka payi ba.

- Tiŋa maa nima ni ti ninkur' pala ŋɔ pina ka di wuhiri be kpaŋ maŋa ni be ni tooi yihi sariyanima maa zaa be zuƳu maa. Pina maa sheŋa ni tooi nyɛ liyiri, yeri, nɛma, ni bɔbisi.

Anfooni. 6.3: wuhirila bipuyimbibi ban maali shili ka di nyela be yela kante nɛma biehiƷu soya nyaanɔ

N-zaŋ sangaya din wuhiri ni bia bi paya/doo M-mayisi taba: Waliginsim sheŋa ŋan be di tuma ni zaŋ ti zuliyanima Ghana

Binyinsi sheŋa ŋan be di puuni maa nyaanɔ, waliginsim sheŋa bahi be di puuni zaŋ n-ti zuliyanima. Dina ka ti yen yuli gbunni ŋɔ.

Ayigbenima

1. Sangaya maa yihibu dolila tiŋ' sheli bee daliri, di ni tooi niŋ ka di di bakɔi bee goli.
2. Be yen zaŋla bipuyinsi maa n-niŋ yili maa nyaanɔ ka che ka be zonima be be sani n-yihiri ba ninsabiga ni.
3. Sangaya maa yihibu saha, gal' duyirili ŋubbu lala saha ŋɔ maa wuhirila doyim lahinli.

Kurobonima

1. Kurobonima yihirila doo/paya bibu sangaya (Dipo) n-tiri be bipuyinsi di yi ti niŋ ka molo moli n-zali be tiŋgbani paya (Nene Kloweki) ka di niŋbu saha nye February, ka di dabisi mi nye dabisa anu.
2. Poi ka sangaya maa yihi bipuyinsi maa laamba ni zaŋ ba n-ti ti be daŋ maa tindaandoo bee tindaampaya ŋun su ‘Dipo’ tuma.
3. Sangaya maa yihibu saha mi, tindaandoo bee tindaampaya maa ni bahi kom n-ti tiŋgbana mini bayiyu’ sheŋa ŋan pahi n-ti bipuyinsi maa ka di puuni sheŋa nye o ni pini be zuyuri tiŋli, ka dihi ba nama.

Aŋkaranima

1. Aŋkaranima ban niŋdila Otofo n-tiri bipuyimbila o bilim ni bee saha sheli kam di yi ti ziya ni be niŋmi li.

Kambɔnsi

1. Sangaya maa yihibu dirila dabisa anii ka piini Atani bee Atalaata.
2. Poi ka sangaya maa yihi, tiŋa maa napaya ni vihi bipuyinsi maa n-niŋ dihitabili ni be so zi doo, ka lahi ka pua.

Wula ka doo/paya bibu sangaya niŋdi a taada ni?

Bidibisi bibu

Doo bibu sangaya yihibu dii bi yam zaŋ n-ti Ghana zuliyanima. Biɛla ban niŋdi li maa puuni, Ayigbenima booni li mi “Tudedeasi”, ka Sisaalanima booni li Baala, ka Aŋkaranima booni li Plamatsemɔ/Butrumwɔɔ/Dɛŋtuwoo, ka Vaglanima mi booni li Pellaa. Bidibisi bibu dii pa maaligu sheli niriba ni maana. Shehira, Ayigbenima polo, be yi da malifa n-ti bidibiga maa be booni li mi ‘Tudedeasi’. O zaŋmi malifa maa n-gu ka tayi o dundɔŋ ka mali li n-gɔri mɔyu.

Sariya sheŋa ŋan be di puuni sheŋa n-nye;

1. Di yihiri sangaya maa ni yen niŋ n-ti bi’ sheba maa kpaŋa.
2. Di leri ba baŋsim zaŋ kpa dabilim polo mini paya mini doo layimbu polo.
3. Di ni zaŋ bihi maa n-kpehi ninkurilim ni.
4. Di ni tiyisi ba ka maali ba shili.
5. Di lahi wuhiri ba kaya ni taada soya.

Di soya maa walimi n-doli tiŋ' sheli polo nira ni yina ka lahi doli niriba maa dihitabili ni nye sheli.

Doo/Paya bibu Sangaya daanfaani

- i. Di wuhiri ni bia biya
- ii. Di leri nira haŋkali zaŋ kpa tayiri pala polo ni di ni simdi o gbubi li shem.
- iii. Di tiri salo lahibali ni bia bi doo/paya ka sayi doo kundi bee paya bobu.
- iv. Di kpaŋsiri bieħ' suŋ bieħigu ni.
- v. Di tiri nira mini o daŋ dariza.
- vi. Di mali soŋsim n-ti zileli maa.
- vii. Di leri bihi baŋsim suma bieħigu ni.

Tuma 6.4

Sabimi yu' sheli a ni mi ka be booni doo/paya bibu zuliya sheli ni ka zaŋ li n-wuhi a taba maa.

Tuma 6.5

1. a. Pumiya boŋboŋ n-yulimi anfooninima ŋo ka kahigi neen' sheŋa be ni ye n-yihi sariyanima maa. Yelimi a ni yu binsheli zaŋ n-kpa nema maa polo.

Anfooni ni yi sheli na: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Anfooni ni yi sheli na: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Anfooni ni yi sheli na: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b.** Kahigi n-wuhi nema maa puuni zaɣ' yini daanfaani/di ni wuhiri sheli.
- 2.**
- a.** Bo ka be leei niŋdi pɔi ni doo/paya bibu sangaya maa yihibu?
 - b.** Yulimi sinii din jendi doo/paya bibu ka zaŋ a zaya n-niŋ din niŋdi sangaya niŋbu puuni mini di niŋbu nyaɲa.
 - c.** Wuhimi tuma ayi sheŋa a ni nya sinii maa puuni.
 - i.** sangaya maa niŋbu saha
 - ii.** sangaya maa niŋbu nyaɲa
 - d.** Zaŋmi a ni bohim sheli sinii maa ni n-wuhi a karimbi' taba, che ka di yaa jendi binshɛŋa ŋan nye zaɣ' yinsi mini ŋan be kɔŋkɔba doo/paya bibu sangaya maa ni Ghana zuliya sheli ni.

3. a. Yulimi anfooni ηϔ:

Anfooni ni yi sheli: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

- b. Zaŋmi a ni bōhim sheli maa ka di sōŋ a ka a kahigi binsheli din niŋdi anfooni maa ni.

Tuma 6.4

Zammiya yela diba ayi n-wuhi binshēŋa ŋan nyē zaŋ’ yinsi mini ŋan nyē zaŋ’ kōŋkōba doo/paya bibu sangaya ni n-ti a zuliyanima mini zuliya diba ayi shēŋa Ghana zuliyanima ni. Zaŋmi a ni bōhim sheli maa n-wuhi a kpee kariŋzōŋ maa ni.

Tuma 6.5

Nyini ŋun nyē ŋun bōhindi Dagbani, kalimi yela diba ata din be doo/paya bibu sangaya ni ka a ni yu ni di che bee n-tayi li ka wuhi a daliri ni nyē sheli. Zaŋmi a teha maa n-wuhi a kpee.

REFERENCES:

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

LABILIHİ BŪHISI

Labilihi bŷhisi ņan jendi tingbana yuya

1. Sabimi tingbana diba anu 5 yuya a ni mi ka niriba mali ņa n-tiri bihi yuya zuliya ni.
2. Kalimi tingbana anu 5 yuya ni ņa piligu Dagbani ni.
3. Sabimi tingbampaya yu' sheli a ni mi ka ti yuya diba ata din kpini lala tingbani maa.
4. Kahigimi n-wuhi daliri din ni che ka niriba sayi ka zaŅ tingbani yuli n-ti bε bia.
5. Wuhimi tingbana/buyiyuya daanfaani diba ata n-ti ninvuy' sheba ban maali li.

Labilihi bŷhisi ņan jendi doo/paya bibu sangaya

1. Kahigi n-wuhi doo/paya bibu sangaya ni nyε sheli a maŅmaŅa gbaabu ni.
2. Kalimi ka kahigi doo/paya bibu sangaya daanfaani diba anu n-ti a ya nima. Bŷ zuyu ka a yeli ni ņa mali anfaani?
3. Doo/paya bibu sangaya yay' dini ka a tehi ni di tuya ni di labilihi? Kahigimi a labisibu maa.

LABILIHİ BŪHISI LABISIBU

Labilihi bŷhisi labisibu ņan jendi tingbana yuya

Dan do gbunni ņo nyela ņan ni tooi nyɛ labilihi bŷhisi labisibu.

1. Tingbana yuya shehira sheņa (Jaagbo, Tambo, Kpala, Gurigbaya, Salim, Pabo.)

Tingbana yu' sheņa niriba ni tooi mali n-tiri bɛ bihi. Shehira:

Tambo, Jaagbo, Kpala (Dagbamba)

Akakpo, Amuzu, Yewenyo, etc. (Ewe)

Tano, Afram, Oti, Pra, etc. (Akan).

2. Tingbana anu yuya ni ņa piligu zuliya sheņa ni:

Naami adaka din do gbunni ņo ni tingbana anu yuya ni ņa piligu

	Tingbani yuli	Piligu	Daliri
1	Shehira. Akakpo	Di yila 'Afa', tingbani din baŋdi yela din soyi	Yuli zaŋ n-ti Afa buyilana maa bidibi' tuuli.
2	Shehir.a Afram	Dabisili (Atalaata dali) tingbani	Bidib' so bɛ ni doyi Atalaata dali
3			
4			
5			

3. Shehira, *Adwo* nyela tingbampaya yuli kambɔnsili ni.

4. i. Niriba tooi chani n-ti bɔri gubu tingbana bee buya sani di yi ti muysi ba.

ii. Ni bɛ payi ka tibigi tingbani maa ni soŋsim sheli di ni ti ba.

iii. Tiysisibu zuyu.

iv. Ni bɛ labisi bɛ pɔri bee bɛ noli n-ti tingbana maa.

5.
 - i. Tiŋgbana yuya che ka di baŋdi nira ni jemdi tiŋban' sheli.
 - ii. Tiŋgbana yuya nyela taada yu' gahinda n-zaŋ ti zuliyanima ka guri ka tayiri be kaya ka lahi nye jilima n-ti ban mali li.
 - iii. Buyiyuya che ka biɛhigu be ban mali yuya maa mini buya maa sunsuuni.
 - iv. Be yeliya ni tiŋgbana/buyiyuya guri ka tayiri ban mali li.
 - v. Tiŋgbana yuya nyela ti ni deei ti yaannima sani ka ti bihi ni yaansi gba yen deei li ti sani, lala maa chemi ka di guri ka tayiri ti kaya ni taada.

Doo/paya bibu labilihi bɔhisi labisibu

1. Nyami labilihi bɔhisi labisibu ni ni tooi nye sheli gbunni ŋɔ.
 - i. Doo/paya bibu saŋgaya yihibu nyela kali maaligu bee saŋgali din yihiri nira bilim biɛhigu n-kpehiri niŋkurilim ni.
 - ii. Doo/paya bibu saŋgaya yihir' sheli din yihiri bipuyimbila bee bidibbila biɛhigu ni n-kpehiri niŋkurilim ni.
 - iii. Doo/paya bibu saŋgaya yihibu nyela maaligu sheli di ni maana n-yihiri bipuyimbila bee bidibbila biɛhigu ni n-kpehiri niŋkurilim ni, ni din pahi.
2. Doo/paya bibu saŋgaya yihibu daanfaani sheŋa n-nye;
 - i. Di kpansiri bipuyimbihi ka be bi miriti dabba be yi na bi kuli dabba ka guri ba ka cheri bibilipuli din yen zaŋ be muɣisugu m-pa be laamba ni salo zaa.
 - ii. Saŋgaya maa yihibu cheri ka bipuyimbila bɔri arizichi din yen che ka o bi zaŋ o yelimuɣisira pa so zuɣu.
 - iii. Saŋgaya maa yihibu sɔŋdi guri ti kaya ni tada ti yi bɔhim ti kaya sutura yeɓu, m-be kaya binkumda ŋmeɓu , ni wabu, din pahi.
3. Luy' sheŋa di ni yen labilihi-
 - i. Shikuru che ka bipuyinsi pam tam doo/sahaya bibu saŋgaya yihibu, dinzuɣu saŋgali maa ni tooi yihi ka be yuma naan yi paai shikuru chandi yuma.
 - ii. Ninvuɣ' sheba ban kpa talahi saŋgaya ŋɔ yihibu ni tu ni di kpansi ka be booi sah' sheŋa di ni tu ni di yihi saŋgagy maa.

- iii. Gal' duyirili zay' muni valibu maa ni tooi tahi sarati bee kum na. dimbɔŋɔ tu ni di labilihi.
- iv. Biha yihi pa polo ni nyɛla din ni tooi vo niriba haŋkali na bipuyinsi maa ni. Di tu ni be ye nɛma vienyɛla.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

